

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

SÁRKÁNY, Mihály

A törzsi társadalmak gazdasága / The Economy of Tribal Societies

Eredeti közlés/Original publication:

Magyar Filozófiai Szemle, 1983, 27. évf., 5. szám, 738–748 old.

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.003.562

Dátum/Date: 2019. április / April

filename: sarkany_1983_TorzsiTarsGazdasaga

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

SÁRKÁNY, Mihály: A törzsi társadalmak gazdasága / The Economy of Tribal Societies, *AHU MATT*, 2019, **pp. 1–17. old.**, No. 000.003.562, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

Közkönyvtárakban / In public libraries

Megjegyzés / Note:

ellenőrzött és szerkesztett szöveg / controlled and edited text

Kulcsszavak/Key words

magyar Afrika-kutatás, a törzsi gazdaság működésének áttekintése, termelés, csere, fogyasztás, helyi és távolsági kereskedelem, pénzt helyettesítő tárgyak
African research in Hungary, overview of the operation of the tribal economy, production, exchange, consumption, local and long distance trading, money substitute items

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS,
ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMEN-
TUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC
SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES,
COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/ writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikanisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

A TÖRZSI TÁRSADALMAK GAZDASÁGA*

SÁRKÁNY, Mihály

Magyar Filozófiai Szemle, 1983, 27. évf., 5. szám, 738–748 old.

A törzsi társadalmak elnevezésnek – jóllehet él a néprajzi irodalomban és van többé-kevésbé elfogadott elképzelés arról, hogy milyen a törzsi társadalom¹ – szélesebb körű terjedését gátolja a törzs fogalom nem egyértelmű használata, továbbá a volt gyarmati országokban pejoratív mellékértelme. Törzsön, társadalomszervezeti szakterminusként, Morgant követve politikai egységet értenek, amelyet külön elnevezés, nyelvjárás, közhatalmi szervezet és annak a területnek a birtoklása jellemmez, amelyet a törzs megszállva tart, és sajátjaként védelmez.² A XVIII–XIX. századi utazók azonban törzsekként írtak le szervezetileg igen különböző etnikumokat Európán kívüli területeken, amennyiben tagjaikban a civilizált társadalmak antitéziseként ősi körülmények között élő természeti lényeket láttak. Ennek következtében vált a törzsi jelző sértővé az így minősített társadalmakból kiemelkedettek, iskoláztak szemében, de ennek következtében mehetett át mindazon csoportokra, amelyek kulturális egységként jelentek meg, tagjaik közös nyelvet vagy nyelvjárást mondhattak magukénak, közösen birtokolt területen laktak, és életüket nem intézményesen elkülönült államapparátus irányította.³ E második széles értelmezésben szokásos törzsi társadalmakról beszélni, függetlenül attól, hogy a fenti jellemzőkkel rendelkező együttesek közös irányítás alatt álló alkotórészekből tevődnek össze vagy sem, azaz központosított vagy szegmentáris törzseknek nevezhetők, továbbá hogy felépítésüket tekintve rokoni egységek fölötti egyesülések vagy vélt rokoni egyesülések.

* Előadásként elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia 1981. évi közgyűléséhez kapcsolódó „A 'harmadik világ' társadalomtudományi problémái” konferencián.

¹ Mair, L.: *An introduction to Social Anthropology*, Oxford, 1972, 13. old.

² Morgan, L. H.: *Az ősi társadalom*, Budapest, 1961, 90. old.

³ Mair, L.: *Primitive government*, Harmondsworth, 1964, 14. old. Lewis, J.: *Social anthropology in perspective*, Harmondsworth, 1976, 354–355. old.

Röviden tehát, az alábbiakban olyan társadalmak gazdaságáról lesz szó, amelyek az általuk lakott területhez mint köztulajdonukhoz viszonyulnak és nem rendelkeznek olyan intézménnyel, amely a köztulajdon megtestesítőjeként szembe fordíthatná azt a közösség tagjaival.⁴

A törzsi társadalmak gazdaságára vonatkozóan az antikvitástól kezdve gyűltek az adatok, amelyek különösen a gyarmatosítás korában szaporodtak meg, elsősorban a kereskedési szokásokról és a földtulajdon viszonyokról. Az utóbbiak bizonyultak pontosabbaknak, ezek alapján lehetett tudatában Marx már az 1850-es években a törzsi földtulajdon és a magán földhasználat kettősségének az *ázsiai* forma bizonyos eseteiben⁵ és vázolhatta fel Morgan *Az ősi társadalomban*, a köztulajdontól a magántulajdonhoz vezető utat, a szaktudomány oldaláról jelentős anyag bevonásával igazolva, hogy a magántulajdon-központú gondolkodás történelmi termék, nem az ember vele született sajátja.⁶

A sporadikus adatok ettől eltérő értelmezésre is módot nyújtottak, lehetővé tették a törzsi társadalmak gazdaságában az individuális vonások kihangsúlyozását.⁷ Úgy látszott, hogy a nyilvánvalóan politikai töltettel bíró eltérő elképzelések meghaladását alapos és szisztematikus adatgyűjtésen épülő elemzés teszi majd lehetővé. Ennek első és napjainkig legnagyobb hatású példáját Malinowski szolgáltatta a Trobriand-szigetek lakóinak gazdaságát leíró munkáival, melyek közül az elsőhöz kötik a gazdasági antropológia megszületését.⁸ A

⁴ A törzs fogalom használatában mutatkozó bizonytalanságnak itt csupán jelzésére van alkalom. Alapos elemzésüket elvégezte Maurice Godelier (*Horizon, trajets marxistes en anthropologic*. Párizs, 1973, 93–131. old.) és Morton H. Fried (*The notion of tribe*. Menlo Park 1975). A törzsi társadalmak körét az itt vázolthoz hasonlóan fogja át Schapera, I.: *Government and politics in tribal society* (London 1956), valamint Gluckman, M.: *Politics, law and ritual in tribal society* (Chicago 1965).

⁵ Marx és Engels Művei 46/1. (Budapest 1972), 357–358. old.

⁶ Morgan, i. m. 409–427. old.

⁷ Különösen nagy hatású képviselője volt ennek a szemléletnek Karl Bücher (*Die Entstehung der Volkswirtschaft*. Tübingen 1913, a műnek sok korábbi kiadása is volt).

⁸ Malinowski, Br.: *The primitive economics of the Trobriand Islands*. Economic Journal 1921, 1–16. old., Uő.: *Argonauts of the Western Pacific*. London, 1922, Uo.: *Coral gardens and their magic*. London, 1935. Az 1921-es tanulmányhoz köti a gazdasági antropológia megszületését Manning Nash

Trobriand-szigeteken olyan helyzetet talált, ahol a matrilineáris lezármazási rend következtében mindenki más számára is, és pedig nővére családjá számára termel, a jamtermesztés varázsló-munkaszervező irányításával folyik, élénk cserekereskedelem köti össze a szigetek falvait egymással és a Trobriand-szigeteket a környező szigetvilággal, részei egy látszólag gazdasági tartalom nélküli csererendszernek, a kula-kereskedelemnek. Észleleteit így összegezte Malinowski:

„Azt találjuk, hogy a termelést, a cserét, és a fogyasztást társadalmilag szervezik, és a szokás szabályozza; a [szigetlakók] tevékenységét a hagyományos gazdasági értékek speciális rendszere uralja, és ez ösztönzi őket erőfeszítésekre.”⁹

Ennek a gazdaságtípusnak a megjelölésére a törzsi gazdaság elnevezést ajánlotta, és óvott attól, hogy a modern politikai terminológiából származó jelzőket, vagy a modern gazdasági intézmények elnevezéseit alkalmazzák a „vad” intézményekre.¹⁰

A trobriandi munkák megjelenése ösztönzően hatott a kutatásra, leírások tucatjai születtek törzsi gazdaságokról. Az anyag növekedése azonban a szemléleti különbségeket nem tüntette el, inkább újabbakat eredményezett, így bontakozott ki a második világháború után az a vita, ami formalisták és szubsztantivisták ellentétéként rögzítődött a gazdasági antropológia történetében. A különböző álláspontok képviselői ezúttal nem az öskommunisztikus versus individualisztikus álláspont szerint oszlottak meg, bár bizonyos megfogalmazásokban mintha a régi vita árnya is kísértene – legalábbis az a probléma, hogy a törzsi gazdaság a kapitalista gazdaságtól minőségileg különböző-e (amely kérdésre a szubsztantivisták igennel válaszoltak) vagy ugyanazon típusú gazdaság fejlettségének különböző fokairól beszélhetünk (amit a formalisták vallottak), értelmezhető így is. Minthogy azonban a vitatkozó felek e fogalmak használatától tartózkodtak, fontosabbnak kell látnunk azokat a nézetkülönbségeket közöttük, amelyek a gazdaság eltérő felfogásából származtak. A formalisták többé-kevésbé

(The organization of economic life. In: Dalton, G. (szerk.): *Tribal and peasant economics*. New York 1967, 3–12. old).

⁹ Malinowski, i. m. (1921), 15. old.

¹⁰ Malinowski, Br.: *Crime and custom in savage society*. Paterson, 1959, 19. old.

Robbins követve a közgazdaságtant olyan tudománynak tekintik, „amely az emberek viselkedését mint célok és különféleképpen felhasználható szűkös eszközök közötti viszonyt kutatja”¹¹ és felhasználják azt a fogalomkészletet, amit a közgazdaságtan – korántsem csupán a racionális választási szituációk elemzéséhez – kialakított az árutermelő gazdaságok tanulmányozásának eredményeként. Velük szemben a szubsztantivisták – Polányit követve – a gazdaságit

„az ember és a környezet közti kölcsönhatás intézményesített folyamataiként fogják fel, „amely a szükségletkielégítő eszközökkel való folyamatos ellátást biztosítja”.¹²

Ebből következik, hogy az intézményesülés módja szerint a gazdaságok különböző típusúak lehetnek. A kapitalizmusban a gazdasági szféra intézményesen elkülönül egyéb társadalmi szféráktól, a törzsi vagy archaikus társadalmakban viszont beágyazódik a társadalmi kapcsolatokba. Ennek megfelelően a javak áramlásának eltérő formái biztosítják a gazdasági folyamatok egységét és stabilitását, integrálják a gazdaságot. Elnevezésükre a reciprocitás, redisztribúció és árucserre fogalmakat javasolta Polányi, aki csak az árucserre által integrált gazdaságok elemzésére tartja alkalmasnak a formalista közgazdaságtant.

Míthogy a vita lefolyásának ismertetése, a különböző álláspontok részletekbe menő szembesítése meghaladja ezen írás kereteit,¹³ szabad legyen csupán arra utalnom, hogy az eltérő álláspontokról készült leírások korántsem ütnek el annyira egymástól, mintsem a felfogások különbségéből vélhetnénk.

Ennek két oka van.

¹¹ Robbins, L.: *An essay on the nature and significance of economic science*, London, 1935, 16. old. A Robbinsra való hivatkozást indokolja művének széles körben ismertségén túl, hogy Melville J. Herskovits több kiadást megért gazdasági antropológiai kézikönyvében hivatkozott felfogására (*Economic anthropology*, New York, 1952, 45. old.).

¹² Polányi K.: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest, 1976, 236. old.

¹³ Más helyütt a vitát összefoglaltam (Gazdasági antropológiai irányzatok. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IV. 1970, 347–356. old.). Az eltérő elképzelések igen alapos elemzését adta: Семенов, Ю. И.: Теоретические проблемы «экономической антропологии». In: Бромлей, Ю. В. (szerk.): *Этнологические исследования за рубежом*, Москва, 30–76. old.

Egyik, hogy a törzsi gazdaságok leírására a formalista megközelítés nem bizonyult célszerűnek. Jól példázza ezt az állítást az a kép, amit Raymond Firth, a formalista álláspont kiemelkedő képviselője adott a tikopiai gazdaságról, amely szerinte a közgazdasági elemzésre módot nyújtott, olyan fogalmak használatát tette indokolttá, mint a tőke, a csökkenő hozadék, érték, kereslet és kínálat (szerencsére minden esetben gondosan kifejtette a szerző, hogy az adott terminus Tikopián hogyan értendő), ám meg kell állapítsa: a tikopiai gazdaság nem kompetitív jellegű; nincs versengés a termelők között a fogyasztókért, nem alakítanak ki a termelők új szükségleteket a fogyasztókban; a munkaerő és a tőkejavak jelentékeny mozgását nemcsak a kezdetleges munkafajták szerinti specializálódás magyarázza, hanem a magántulajdon felhasználását korlátozó társadalmi követelmények, valamint az a tény is, hogy ugyanazon tárgyak formaváltoztatás nélkül számos különböző célra felhasználhatók, pl. egy kéregszövet lehet ruha, lehet rituális áldozat, de fizethetnek is vele kenuépítésért; a cserét befolyásolja, hogy eladó és vevő között rokoni vagy egyéb kötelék van stb. „Röviden, a gazdasági kapcsolatok kifejezetten társadalmi kapcsolatok is.”¹⁴ Ha viszont ilyenek a viszonyok, joggal kérdezhető, hogy mi szükség van a közgazdasági kategóriák erőltetésére? A kép nemigen különbözik attól, amit egy szubsztantivista adott volna. Végeredményben mindkét tábor tagjai igyekeznek leírni a termelés, az elosztás, a csere és a fogyasztás-felhasználás folyamatait, módjait, és minduntalan a társadalmi kapcsolatok egész hálójával összefüggésben teszik meg.

A másik ok a vita időzítése, hiszen olyan időszakban zajlott le, amikor a törzsi gazdaságok mindjobban veszítettek zártságukból a világpiac vonzáskörébe kerülve. Új-Guinea vagy az Amazonas-medence néhány törzsének kivételével szinte mindenütt éreztetni kezdték hatásukat az árutermelés törvényszerűségei a törzsi közösségek tagjainak akaratától függetlenül, kialakulóban volt a gazdaságnak egy olyan szektora, ami igenis igényelte a közgazdasági elemzést az érintettek érdekében is. Bizonyára ez a tény vetett véget e meglehetősen meddőnek bizonyult vitának azzal a konklúzióval, hogy a törzsi gazdaságok hagyományos vetületének tanulmányozására Polányi útmutatásai

¹⁴ Firth, R.: *Primitive Polynesian economy*, London, 1965, 353–355. old.

szolgálnak alapul, az áruviszonyok hatása alá került szektorban viszont a közgazdasági elemzés különböző módszerei érvényesíthetők.¹⁵

A vizsgálódások mindkét irányához kritikusan forduló marxista kutatás a két törekvés módszertani egybeesésére is felfigyelt, amennyiben azok a funkcionalista empirizmus különböző válfajait képviselik, azaz a jelenségek, a gazdaságok működésének szintjén rekednek meg és nem tárják fel a törzsi gazdaság működésének belső logikáját.¹⁶

Az utóbbi évtizedekben a marxi örökséghez visszanyúlva kibontakozóban van a marxista gazdasági antropológia – elnevezésére különböző javaslatok születtek –, amely a néprajztudomány által vizsgált társadalmak körében a gazdaságokat a termelés oldaláról fogva át a termelési módok konkretizálására, azok belső logikájának, létrejöttük, létük és elmúlásuk történeti–társadalmi feltételeinek feltárására vállalkozik. Egyelőre azonban csekély az ilyen felfogással készült leírások száma törzsi gazdaságokról, és vitatható, hogy mennyiben felelnek meg a fenti követelményeknek.¹⁷ A rendelkezésre álló források alapján végzett összehasonlító vizsgálatok pedig főként a törzsi társadalmaknak államalakulatokká fejlődése gazdasági előfeltételeinek tisztázását célozták. A törzsi lét ezt megelőző fázisainak kevesebb munka szentelődött, ezekben is a tulajdon és munkamegosztási viszonyok kerültek előtérbe; a javak forgalma, felhasználása csekélyebb figyelmet kapott.¹⁸

Nagy vonásokban így vázolható az a tudománytörténeti helyzet, amelyben kísérletet teszek a törzsi gazdaság néhány jellemző vonásának áttekintésére.

A törzsi gazdaság egyik sajátosságáról: a föld köztulajdonáról már megemlékeztünk. Ez az alapja annak, hogy a törzsi közösségek min-

¹⁵ Dalton, G.: Theoretical issues in economic anthropology, *Current Anthropology* 10 (1969), 63–102. old. Hivatkozott hely 65. old.

¹⁶ Goldelier i. m., 22. old.

¹⁷ Goldelier i. m., 26–27. old. Семенов, Ю. И.: О специфике производственных (социально-экономических) отношений первобытного общества. *Советская Этнография* 1976/4, 93–113. old. Treide, D.: Die „ökonomische Anthropologie“ und ihre Haltung zum Marxismus–Leninismus. In: Weisse, B. (szerk.): *Kultur und Ethnos*, Berlin, 1980, 177–202. old.

¹⁸ A marxista kutatások problematikájáról jó áttekintést ad Dietrich Treide (Zu einigen aktuellen Fragen der ethnographischen Wirtschafts- und Sozialforschung. *Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig* 32 (1980), 11–107. old.).

den tagja hozzájuthat a természet javaihoz. A mód azonban, ahogyan ez történik, eltérő az élelemszerző tevékenységek formája szerint.

Zsákmányoló társadalmakban az évszakonként változó méretű hordák a rokon egységek, nemzetségek között felosztott területen mozognak, vándorlásukat a legfontosabb élelemforrás – többnyire gyűjthető növény – előfordulásának ritmusához igazítva. Jóllehet a gyűjtögetést az asszonyok kizárólag saját családjuk ellátására végzik, a herde a területet közösen éli ki, sőt a férfiak vadászata során még a nemzetségi határokat is áthágják. A környezet elsajátításának ezt a közvetlenül közösségi rendjét csupán a gyümölcsfák örökletes családi birtoklása színezi a szemangoknál és az Andaman-szigeteken.¹⁹

A letelepedett földműveseknél viszont a következőt tapasztaljuk. A törzsi, nemzetségi vagy ágazati szinten megragadható földtulajdonos csoport tagjai családonként használják a földet, többnyire örökletesen, és saját földdarabjuk termése is patrilineáris leszármazási rendű társadalmakban őket illeti. Az örökletes használati jog szerepe természetesen egy meghatározott földdarabra nem túl nagy jelentőségű az égetéses–irtásos talajváltó (és nem mindig parlagoló!) gazdálkodást folytató népeknél, de jelentősége nő az intenzívebb földművelés övezeteiben, ahol teraszokat építenek ki, öntözőcsatornákat létesítenek. E területeken viszont nagyobb a közös erőfeszítés is, amivel egy-egy közösség biztosítja a földművelés feltételeit tagjai számára. Községi földtulajdon és családi–magán földhasználat elvileg ellentétbe kerülhet. A gyakorlatban erre kevés esély volt mindaddig, amíg a törzsek bővében voltak az elfoglalható területeknek. Amennyiben kiéltek egy területet, elvándorolhattak, vagy kiterjeszkedhettek. Történelmileg nyilván felmerült e megoldások lehetetlensége is, ami bizonyára komoly feszítőerőt jelentett, de az ilyen szituációra hagyományos törzsi környezetben nem bukkantak néprajzkutatók. Mindenképpen fel kell azonban tételezzük, hogy amíg a törzsi intézmények funkcionáltak, a magán földhasználat önmagában véve nem vezethetett vagyoni differenciálódásra. Erre időlegesen akkor nyílhatott mód, ha valakinek családjában felszaporodott a munkáskezek száma, például patrilineáris társadalmakban több feleség szerzésével. Tartósan differenciálódást a termelés és a tulajdon oldaláról le nem vezethető kónikus klánszervezetben elfoglalt hely, valamint a szegmentáció folyamatával a család fölött

¹⁹ Service, E. R. – Sahlins, M. D. – Wolf, E.: *Vadászok, törzsek, parasztok*, Budapest, 1973, 30–34., 128–131. old.

mind több lépcsőben kibontakozó törzsi közösség egyes szintjein kialakuló főnöki pozíciók jelentőségének növekedése eredményezhetett a központosított törzsi szervezetben, ami végül a köztulajdon állami intézményesítéséhez vezethetett.²⁰

A pásztortársadalmaknál találkozunk a föld köztulajdonának a zsákmányolókéhoz hasonló kötetlenségével és lényegesen kifinomultabb, a földművelőkre emlékeztető magánhasználati formáival, utóbbiakkal Ázsiában. A jakutoknál például a föld nemzetségek tulajdonában volt, az erdőket, legelőket nem osztották fel. A réteket viszont szétosztották a családok között, és azok örökölhetőek voltak. Továbbá, ha valaki irtással, mocsár kiszáritásával rétet létesített, használhatta a területet 10 évig. Ezenfelül ismeretes volt a földbérlet is, nem tovább, mint 4 évre.²¹ Jellemző továbbá az állattartó társadalmakra az állatok magántulajdona, ami a társadalom differenciálódását vonhatja maga után, amennyiben az állataikat elvesztők szerencsésebb rokonaik mellett kénytelenek vállalni állatok őrzését. Megjegyzendő, hogy az állatállomány pótolható is, rablással, állatneveléssel, továbbá a rokonszomszédok is segíthet a póruljártakon, mindez az afrikai állattartó társadalmakban a társadalmi különbségek kitermelődését szerény keretek között tartotta, de ez szükségképpen nagyobb méretű lehetett Ázsiában, ahol az említett földhasználati formák is hozzájárulhattak növekedéséhez.²²

A társadalmi rétegződés különösképpen elmélyülhetett, amikor állattartó törzsek földművesekre telepedtek rá, saját törzsi földtulajdonukat átfogóbbnak tekintve az ott élőkénél, akár nem is avatkozva be a közösség alacsonyabb szintjén a föld birtoklásába, de a földműveseket

²⁰ Ecsedy Cs.: Földtulajdon és államszervezet Fekete-Afrikában. In: Tőkei F. (szerk.): *Őstársadalom és ázsiai termelés mód*, Budapest, 1976, 233–342., különösen 271–277. és 323–333. old.

²¹ Riasanovsky, V. A.: *Customary law of the nomadic tribes of Siberia*, Bloomington, 1965, 88. old.

²² Az afrikai viszonyokra általában jellemző, amit Gudrun Dahl ír a borana gallárról (Ecology and Equality. In: *Pastoral production and society*, Cambridge–Párizs, 1979, 270–279. old.). Az afrikaitól eltérő ázsiai pásztortársadalmak előrehaladott differenciálódásáról Bartha, A.: *A IX–X. századi magyar társadalom*, Budapest, 1968, 13–23. old. a hozzá kapcsolódó jegyzetekkel. Az ázsiai pásztortársadalmak erős társadalmi differenciálódását megfigyelve nem feledkezhethetünk meg arról, hogy az afrikaiaknál jóval erőteljesebben rétegzett, a földhasználat és földbirtoklás több változatát felmutató földműves társadalmakkal érintkezésben formálódtak.

növényi élelem szolgáltatására kényszerítve. Az így kialakuló, erősen rétegzett társadalmak azonban már rendszerint túllépnek a törzsi szervezet keretén.

Míg a föld köztulajdona jellemzi a törzsi társadalmakat, egyéb javakra vonatkozóan már a zsákmányolóknál is találkozunk személyi tulajdonnal. Ahogyan Morgan találóan észrevette „A tulajdon bírásának nagy szenvedélye azokon a tisztán személyes használati tárgyakon kezdett kifejlődni, amelyek a találmányok hosszú kifejlődésével egyre sokasodtak.”²³ Ennek megfelelően mind szélesebbé vált a köre azoknak a tárgyaknak, amelyek személyekhez kötődtek. Azok azonban, amelyek vitális értékűek voltak egy-egy közösség számára, mint pl. az óceániai szigeteken a tengerjáró csónakok, mindenki számára hozzáférhetőek maradtak.²⁴

Miként a tulajdon esetében a köztulajdon közvetlenül közösségi elsajátításától az egyéni–családi elsajátítás felé elmozdulás az élelem biztosításának egyre fejlettebb módszereihez kapcsolódóan zajlott le, úgy ehhez köthető a munkamegosztás fejlődése is. A nemek és korok szerinti természet adta munkamegosztás mellett letelepült közösségekben elsőként valószínűleg a varázsló jelentkezik különleges szolgáltatásokkal, ő sok esetben a közösség földműves ismereteinek a letéteményese is.²⁵ Utána, úgy látszik, hogy a vaskovács a következő az afrikai törzseknél, akit hol lenéznek, hol tisztelnek és különös szerepe, hogy erőteljesen hozzájárul egy-egy településközösség gazdasági elszigetelődéséhez.

A javak cseréje ugyanis az ismert társadalmak mindegyikénél megfigyelhető, zsákmányolóknál is, ahol eltérő ökológiai feltételek közepette élő csoportok közötti ajándékcseré formájában jelentkezik.²⁶ A javak cseréjét erőteljesen fokozza az élelmiszertermelés kibontakozása, ami a rendszeres csere feltételeit is megteremti. Az élelmiszertermelés kibontakozása azonban nem esett egybe a pásztortörzsek kivá-

²³ Morgan i. m., 410–411. old.

²⁴ Például Malinowski i. m. (1922), 117–120., Firth i. m. (1965), 247–250. old.

²⁵ Az ismeretek őrzésének egy különös formáját éppen magyar kutató figyelhette meg a piaroa indiánoknál, ahol a varázsló „modellkertet” tart fenn, ebben a népe által ismert összes növényt termeszt (Boglár L.: *Wahari*, Budapest, 1978, 116–117. old.).

²⁶ Erre már felfigyelt Somló Bódog (*Der Güterverkehr in der Urgesellschaft*, Brüsszel–Lipce–Párizs, 1909, 156–157. old.).

lásával. Utóbbira néhány ezer évvel később kerülhetett sor magas civilizációk peremterületein. A folyamatnak azonban különös jelentőséget adott, hogy a pásztorgazdaság egyoldalú, nem önálló gazdaság. A növényi táplálékot szomszédos földművesektől szerezheték meg az állattartók csere útján, de míg a csere mások számára csak lehetőség, az állattartók számára kényszerűség volt.²⁷

Az élelmiszertöbblet előállítását teremtette meg az alapját a kézművesek kiválásának, területi elszakadásának az élelmiszertermelők köréből, ami állami szintű civilizációkban következett be. Mindez a javak forgalmának növekedése, a kis közösség számára szélesebb horizont megnyitása irányában hatott. Törzsi szinten, ahol a társadalmi fejlődés alacsonyabb fokán megrekedt társadalmakkal találkoztak a néprajzkutatók, ez a specializáció kevésbé ragadható meg. Az egyik vagy másik mesterségben ügyesebb kezűek ugyanúgy élelmiszertermelők maradtak, mint mások. A specializálódás során talán legmesszebbre az afrikai kovácsok jutottak, akiknek a föld megművelésére használható termékére, a kapára volt a legnagyobb kereslet, és a közösség, amely kováccsal rendelkezett, kevés olyan dologra áhítozhatott, amit a szomszédos földművesek még nyújtani tudtak volna, ezáltal járult hozzá a kovács a közösségek bezáródásához.²⁸

A megtermelt javak törzsi szinten általában a közvetlen termelőt illetik. A zsákmányolóknál az élelem zömét jelentő növényi táplálékot az asszonyok közvetlenül családjuk számára gyűjtik. A földműveseknél is patrilineáris társadalmakban a termés zöme a családot illeti.

Más a helyzet a hústápláléknál, aminek mennyisége rendszerint csekélyebb. Az elejtett vad felosztására zsákmányolóknál szigorú szabályok vonatkoznak, amelyek biztosítják, hogy a horda minden tagja akár részt vett a vadászaton, akár nem, hozzájusson a húshoz, de bizonyos rokon szálak megléte esetén még szomszédos hordák is része-

²⁷ Service – Sahlins – Wolf i. m., 189–191., Ecsedy I.: A nomád társadalmak gazdasági és társadalmi szervezetéről. In: Tőkei F. (szerk.): *Őstársadalom és ázsiai termelési mód*, 91–140., különösen 99–104. old.

²⁸ A közösségek ilyen jellegű bezárkózásának lehetőségére utal Marx az ázsiai forma kapcsán: „A keleti despotizmus és a benne jogilag létezni látszó tulajdonnéküliség közepette... valójában alapzatként ... a törzsi vagy községi tulajdon létezik, amely többnyire iparnak és mezőgazdaságnak a kis községen belüli kombinációja hoz létre, amely község ily módon teljességgel önfenntartóvá válik, és az újratermelés valamennyi feltételeit önmagában tartalmazza.+ (MEM 46/1, 357.)

sülhetnek belőle. Hasonló megkötöttség érvényesül földműveseknél, állattartóknál is a húsról vonatkozóan. A levágott marha különböző részeit meghatározott kategóriákba tartozó személyek kapják a burmai zahau chineknél.²⁹ Az afrikai marhatartókról köztudott, hogy nem vágják le állataikat pusztán a táplálkozás kedvéért. „Valójában minden barom a fazékban végzi” – miként a nuerek marhatartása kapcsán Evans-Pritchard megjegyezte, erre azonban ünnepélyes alkalmakkor kerül sor, amikor korántsem csak a tulajdonos részesülhet belőle, hanem mindenki, aki odagyűlik, gyakorlatilag az egész településközösség.³⁰

Létezik az elosztásnak a fent vázolttól eltérő formája növényi táplálékkal kapcsolatban is. Már Malinowski trobriandi kutatását felemlítve utaltunk arra, hogy a matrilineáris leszármazási rendű társadalomban mindenki nővére családja számára is termel. Léteznek egyéb rokoni kapcsolattípusok is, amelyek javak rendszeres továbbadását igénylik, pl. anyós–vő viszonyban. Formailag ezek az ügyletek ajándék-cserék, valójában kölcsönös kötelezettségek teljesítései, amelyek megjelölésére Thurnwald a reciprocitás kifejezést javasolta.³¹ A reciprocitást a vérségi alapon szervezett társadalmak szimmetrikus felépítésével Malinowski hozta összefüggésbe, az ajándékozás lényegének pedig Marcel Mauss hangsúlyozta ki, aki az ajándékozásban totális társadalmi tényt látott.³² Ilyen előzmények után avatta a reciprocitást Polányi integrációs formáinak egyikévé.³³ A javak mozgásának jellegzetes formájaként jelentkezik a zsákmányoló társadalmakban, ahol a munkamegosztás adott, kezdetleges szintjét konzerválja, ezzel egy bizonyos munkakultúra fenntartására, de nem meghaladására ösztönöz.

Zsákmányoló szinten, ausztrál törzseknél kimutatható már a javak mozgásának egy másik formája, a központ felé áramlás, majd onnan újraelosztás, aminek megnevezésére Polányi a redisztribúció terminust

²⁹ Igen jó leírások erről Marshall, L.: *The Kung Bushmen of the Kalahari Desert*. In: Gibbs, J. L. (szerk.): *Peoples of Africa*. New York 1965, 241–278., különösen 253–254., Firth, R.: *Human types*, New York, 1958, 72–74. old.

³⁰ Evans-Pritchard, E. E.: *The Nuer*, Oxford, 1940, 28. old.

³¹ Thurnwald, R.: *Die Gemeinde der Bánaro*, Stuttgart, 1921, 10. old.

³² Malinowski i. m. (1959), 24–27. old. Mauss, M.: *The Gift*, New York, 1967 (eredeti francia kiadás 1925), 76–77. old.

³³ Polányi i. m., 240–246. old.

javasolta.³⁴ Ez a forma a gazdaságot átfogó kapcsolattá azonban csak a korai államalakulatokban vált. Földműves csoportoknál a forgalom e formájának szerepe növekvő, és az így begyűlő javakat a főnökök nagy lakomákra, közös vállalkozásokra fordítják, mint a csónaképítés, aminek többen látják hasznát. A törzsi társadalmakban a föld elsajátításának kis, családi méretű egységeit, a javak mozgásának e két formája egymás mellett létezve köti össze a törzsi közösség hasonló egységeivel. Formálisan ezen a szinten a redisztribúció is megjelenhet reciprocitásként mindaddig, amíg vélt vagy valós vérségi kötelékkel összefűzött egyének között jön létre.

Az eddig elmondottak indokolják, hogy a törzsi társadalmakban tévedés valamiféle családi termelési módot feltételezni. A család a javak elsajátításának kis egységeként kétségtől jelen van, de a termelés előfeltételéből, a földből, egy szélesebb, vérségi–törzsi közösség tagjaként részesül, és e közösségbe tartozását gazdasági oldalról megerősíti, hogy a közösség egészével redisztributív, hasonló kis egységeivel reciprokativ elosztási viszonyban áll. Ezért a törzsi közösségek alapvető termelési viszonyaként magát a vérségi–törzsi kapcsolatrendszert kell felfogjuk, aminek természetesen nem csupán gazdasági vetülete van.³⁵

A javak mozgásának említett formái mellett már zsákmányolóknál is találkozunk a javak egyszerű, nem ajándékként történő cseréjével, közösségek közötti vonatkozásban, nem rokonok között. Általában elmondható azonban, hogy ilyen módon csak a javak bizonyos köre cserélhető minden társadalomban, de hogy mely köre, az változó. Zsákmányolóknál élelem például nem kerülhet ilyen csereformába. Élelmiszer-termelőknél viszont az élelmiszer többnyire a legegyszerűbben forgalomba hozható dolgok közé tartozik.³⁶ A többre értékelt

³⁴ Somló i. m., 163–164., Polányi i. m., 246–247. old.

³⁵ Ennek a ténynek hangsúlyozását különösen fontossá teszi, hogy az utóbbi évtizedben a gazdasági antropológiai irodalomban ismét erőre kapott a „családi” szemlélet, a termelés alapegységét alkotó háztartás túlhangsúlyozása a földtulajdonos közösséggel szemben, főként Sahlins nagy hatású munkái következtében (Service – Sahlins – Wolf, i. m., 253–262., továbbá Sahlins, M. D.: *Stone age economics*, 1972, 76–86. old.), aki egyenesen „családi termelési módról” beszél a termelési mód fogalmát a termelés véghezvitelének módjára szűkítve le.

³⁶ Kivételek természetesen akadnak földművesek között is. Guttman írja például a század elejéről, hogy amikor csaga személyt a területen (ma Tanzánia) élelmet akart vásárolni a következőképpen utasították vissza:

javak kicserélése általában még közösségek közötti vonatkozásban is az igen törékenynek tekintett egyszerű csereviszony helyett tartósabb, rokonhoz hasonló kötődést igényel, intézményes cserepartneri viszonyt. Ez a különbségtevés a törzsi gazdaságokban mindenütt jelentkezik a csereszférák elkülönülésének formájában. A fogalom Paul Bohannantól származik, aki a nigériai tivek gazdaságának leírásában tartotta szükségesnek megkülönböztetni élelemszféra, presztízsszféra és az emberi jogok szférája elkülönítését, amelyek mindegyikében csak bizonyos javak kerülhettek szembe meghatározott egyéb javakkal. Hasonló megosztottság azonban kimutatható volt mindazon törzsi társadalmak körében, ahol erre kísérlet történt. A csere szférális megosztottsága végeredményben a javak kis és nem összefüggő folyamára kapcsolódó forgalmának a tükröződése, amiben nincs mód arra, hogy valamennyi tevékenység összemérhetővé váljon. A csereszférák között bizonyos átváltásokra lehetőség nyílt a tiveknél, de nem alakult ki általános egyenértékűként funkcionáló pénz, ami a határokat letörhetette volna, ezért e gazdaságtípus jellemzésére Bohannan a multicentrikus jelzőt találta alkalmasnak.³⁷

Általánosságban elmondható, hogy a törzsi társadalmakban a pénzre emlékeztető tárgyak mindig csak bizonyos pénzfunkciókat töltenek be, azokat is kezdetleges szinten. Jól látható ez a talán legfejlettebb törzsi pénz, a Rossel-szigeti kagylópénz példáján. Itt a kagylópénzeknek két, névvel ellátott sorozata létezett, ezen belül sorszámokkal jelölt egységek voltak. A különböző sorozatú és sorszámú pénzeket nem lehetett egymásra közvetlenül kicserélni és minden dologért, ami pénzért megszerezhető volt, meghatározott sorozatú és sorszámú pénzzel kellett fizetni. Legnagyobb mennyiségben a ndap sorozat 4-es számú pénze volt forgalomban, ezt lehetett a legtöbb dologra átváltani. Éppen a korlátozottság következtében azonban a pénz használatában különös fejleményekre figyelhetünk fel. Az át nem válthatóság meghaladására kialakult a pénzkölcsönzés, amikor a kölcsönadó meghatározott

„Látszik, hogy Te a csagák közül való vagy, akik európai módon akarnak élni és még a lakóterületükre látogatóknak is eladják az ételt. Mi még nem vagyunk ilyen rosszak. Fogd a táplálékod az apák szokása szerint és tartsd meg a pénzed.” Idézi: Franke, J.: *Zur Veränderung der wirtschaftlichen Verhältnisse bei den Dschagga...* 1885–1916. *Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig* 32 (1980), 179–195. old. Id. hely 181. old.

³⁷ Bohannan, P.: The impact of money on an African subsistence economy. In: Dalton, G. (szerk.), i. m. (1967), 123–136. old.

célra felhasználható pénzegységért értékben valamivel nagyobbat kapott vissza, ennyiben a pénzkölcsönzés kamatot vont maga után. Hasonló nehézség áthidalására szolgált a zálog, amikor zálogba vagy értékes tárgyat, vagy nagyobb értékű kagylópénz egységet tett le az, akinek meghatározott pénzegységre volt szüksége, de azzal éppen nem rendelkezett. A zálog kiváltásakor is bizonyos illetékkal nőtt az eredeti egység. A kamat és az illeték mértéke nem volt kötött, minden egyes ügyletben újra meghatározást igényelt. A Rossel-szigetiek körében néhányan a pénz kölcsönzésére, forgatására specializálódtak, felvállalták mások adósságainak behajtását, ezáltal jelentős kagylópénz mennyiséget halmozhattak fel szolgáltatásaikért. Ezek az összegek azonban csak nagyobb lakomák rendezésére vagy legfeljebb feleség szerzésére voltak fordíthatók, ami növelte ugyan a tekintélyt, de a pénz ezáltal nem válhatott a termelés tartós növelésének forrásává.³⁸

Ezzel eljutottunk a törzsi gazdaságok lényeges vonásához: *a köztulajdon alapján létrejött törzsi gazdaságban a javakat végül is vagy fogyasztásra, vagy a termelésben elhasznált eszközök pótlására termelték meg*. A társadalmi kötelezettségek, amelyeknek eleget kellett tenni, abban játszottak közre, hogy a fogyasztás szintjét magasabban tartották és időben kiegyenlítettébbé tették, mintha a családok széttagolt termelése közvetlenül saját fogyasztásra fordítódott volna. Eladásokra nem azért került sor, hogy vagyont halmozzon fel valaki, hiszen a vagyon csak igen korlátozott mértékben – feleségeken, azaz több munkáskézen keresztül volt az élelmiszertermelés fokozására használható, az élelemtöbblettel pedig nem lehetett közvetlenül vagyontárgyakhoz jutni –, hanem azért, hogy a kívánt javak megvásárolhatóvá és elfogyaszthatóvá váljanak.³⁹ Másfelől viszont ez a közvetlen felhasználáson túlmutató termelés teremtette meg a törzsi struktúra igen lassú szervezeti fejlődésének, majd meghaladásának anyagi alapját.

Az itt vázolt viszonyok jórészt a törzsi társadalmak ténapijára voltak jellemzőek.

Napjainkra a törzsi gazdaságok elszigeteltsége szinte mindenütt megszűnt. Az áruviszonyok kiterjedése létrehozta a törzsi gazdaságok

³⁸ Barić, L.: Some aspects of credit, saving and investment in a 'non-monetary economy' (Rossel-Island). In: Firth, R. – Yamey, B. S.: *Capital, saving and credit in peasant societies*, London, 1964, 35–52. old.

³⁹ Találón írja Merker a masájok piacozásáról: „Mindegyik arra törekszik, hogy áruait a lehető legelőnyösebben adja el, azaz a tárgyakat éppen olyanokra cserélje el, amilyenekre szüksége van.” (*Die Masai*, Berlin, 1904, 30. old.)

exportszféráját és helyenként ez együtt járt a föld magántulajdonának létrejöttével, a minden pénzfunkciót ellátó pénz elterjedésével, ami a csereszférák fokozatos leépítését eredményezi, a szükségletek egész új körét közvetíti, ezáltal a törzsi gazdaságok felbomlasztása irányában hat, amelyekkel szemben a fejlődő országok demográfiai robbanása amúgy is, a teljesítőképességüket meghaladó követelményeket támaszt. Azokon a területeken, ahol az áruviszonyok uralkodóvá váltak, a közösségi intézmények bázisán is létrejön társadalmi polarizálódás, idegen munka elsajátítása, még ha a közösségi intézmények fenntartása az állam politikai célkitűzésévé vált is, mint ahogyan ezt az 1960-as évekbeli Mali faluközösségeit tanulmányozó Klaus Ernst bizonyította, igazolva azt is, hogy eközben a hagyományos intézmények a termelés fejlesztését is fékezték.⁴⁰ Azok a gondok, amelyekkel a törzsi társadalmak szembenéznek ma, a fejlődő országok általános társadalmi gondjai, a továbblépés útjának keresése csak a szélesebb gazdasági és társadalmi környezettel összefüggésben lehetséges.

⁴⁰ Ernst, K.: Rolle und Perspektive der traditionellen Grossfamilie im Prozess der nicht kapitalistischen Entwicklung. In: *Tradition und nicht kapitalistischer Entwicklungsweg in Afrika*, Berlin, 1971, 179–212. old. Uo.: *Tradition und Fortschritt im afrikanischen Dorf*, Berlin, 1973. Uő.: Die traditionellen Institutionen der gegenseitigen Hilfe im heutigen malinesischen Dorf. *Jahrbuch des Museum für Völkerkunde zu Leipzig* 30 (1975), 101–112. old.